

RECENZIJĄ

Dalija Tekorienė. *Bevardės giminės būdvardžiai*. V.: Mokslas, 1990.

Recenzuojamoji monografija skirta *gera, grašu* tipo formų funkcinėms ir semantinėms ypatybėms aprašyti. Kalbamosios formos yra vienas iš savotiškiausių ir sudėtingiausių lietuvių kalbos gramatinės sistemos reiškinii. Autorė savo monografijoje ėmėsi nustatyti to tipo formų ryšius su būdvardžių morfologine giminės kategorija, nes šis klausimas iškyla kiekvienam lingvistui, tiriančiam lietuvių kalbos gramatinę sistemą. Tačiau ne vien morfologinis tų formų statusas rūpi D. Tekorienei. Savo knygoje *gera, grašu* tipo formas ji aptaria daugelio kardinalinių morfologijos, sintaksės ir semantikos problemų aspektu. Jai rūpi tų formų darybos ir kaitybės, morfologinės derivacijos, morfologinių kategorijų apibrėžimo ir jų turinio klausimai, jų sintaksės sisteminio aprašymo ir sakinio pagrindinių modelių su *gera, grašu* nustatymo problemos. Monografijoje taip pat nustatomos būdvardžių semantikos aprašymo pagrindinės kategorijos, aptariamoms būdvardžių semantikos klasifikacijos problemos, analizuojama semantinių kategorijų ir *gera, grašu* tipo formų funkcionavimo sąsaja kalbėjimo akte.

Monografija susideda iš įvado ir dviejų stambiųjų dalių. Stambiausia yra I dalis "Lietuvių kalbos būdvardžio *gera, grašu* tipo formų sintaksė ir gramatinis statusas" (p. 5-90), kuri susideda iš penkių skyrių. Joje pirmiausia aptariamos formų *gera, grašu* gramatinis statusas ir daroma išvada, kad lietuvių kalboje yra ne dvi, o trys būdvardžio morfologinės formos, kurių pamatinė susijusi su giminės reikšme: dvi formos, t.y. vyriškosios ir moteriškosios giminės, semantiškai yra ėmėtos, nes nurodančios giminės reikšmės buvimą, o trečioji semantiškai yra neėmėta, nes ji nurodanti giminės reikšmės nebuvimą. Remiantis šiuo pamatu, esą galima manyti, kad giminės ir *gera, grašu* tipo formos sudarančios privatyvų opoziciją (p. 65).

D. Tekorienė pagrįstai kelia klausimą, kodėl lietuvių kalboje egzistuoja *gera, grašu* tipo formos ir kokie veiksniai lemia jų vartojimą, koks jų vaidmuo kalbai atliekant komunikacinę funkciją? Į tuos klausimus ji atsako, nustatiusi pagrindinius modelius sakinių, kuriuose jos vartojamos predikatinę funkcija. Sakinio modelį ji supranta ne kaip sakinio struktūrinę schemą, o kaip minimalų, bet pakankamą visapusiškai determinuotų komponentų junginį, kuris sudaro tam tikros tipinės reikšmės komunikacinį vienetą-sakinį. Taip suprasdama sakinio modelį, autorė įtikinamai atskleidžia formų *gera, grašu* vietą formaliojoje ir semantinėje sakinio struktūroje ir motyvuotai paaiškina jų funkcinį vaidmenį komunikacijos akte.

Autorė įtikina, kad *gera, grašu* tipo formos predikatinę funkcija vartojama septyniuose pagrindiniuose sakinių modeliuose. Visi šių sakinių modeliai turi taktikrą bendrą struktūrinį ir semantinį invariantą, kuris ir reikalauja, kad juose būtų vartojamos *gera, grašu* tipo formos. Šių formų vartojimas predikato funkcijai yra susijęs su būtinybe veiksnio pozicijoje vartoti šodį, turintį negiminę reikšmę.

Originaliai čia aptariama ir minimaliųjų sakinio modelių su *gera, grašu* tipo formomis dinamika, kuri tiriana dvejopai: 1) išieities tašku pasirinkant minimaliuosius sakinių modelius ir analizuojant sintaksines operacijas, kurias galima su jais atlikti; 2) išieities tašku pasirinkant teksto sakinius ir aiškinant jų derivaciją, t.y. nustatant, kokių minimaliųjų modelių ir su jais atliekamų sintaksinių operacijų pamatu jie sudaryti. Tokia dvejopa analizė leido autoriui išaiškinti įvairios struktūros trikomponentių sakinių derivacinius ryšius su minimaliaisiais dvikomponentiais sakiniiais.

Antroji monografijos dalis "Lietuvių kalbos būdvardžio bevardės giminės formų semantika" (p. 90-171) skirta *gera, gražu* tipo formų funkcinėms klasėms aprašyti ir tam tikroms latentinėms būdvardžio semantikos kategorijoms paaiškinti, nes jos lemia būdvardžių funkcijas ir vartojimą kalboje. Tai labai turininga ir originali monografijos dalis, parašyta remiantis šiuolaikinės lingvistikos semantikos ir sintaksės teorija. Čia plačiai ir argumentuotai aptariamos inherentinės ir neinherentinės ypatybės bei būseną reiškiančių *gera, gražu* tipo formų skyrimų funkcinis pamatas, pateikiama inherentinės ypatybės žyminčių tų tų žodžių semantinė analizė, jų funkcinė ir semantinė charakteristika, tiriamųjų žodžių semantinių poklaidų sąrašai, išvados apibendrinamos schemomis ir lentelėmis.

Teigiamai vertindamas D. Tekorienės talentingai parašytą monografiją, norėčiau išskirti ir vieną kitą trūkumą, pareikšti keletą diskusinio pobūdžio pastabų.

Nors savo monografijoje autorė ieško įvairiausių argumentų pagrįsti tezę, kad lietuvių kalbos *gera, gražu* tipo formos laikytinos būdvardžių bevardės giminės formomis ir kad būdvardis tebeturi tris gimines, tačiau jos argumentai, mano nuomone, dar nėra pakankami ir neišsklaido visų abejonių, kodėl kalbamosios formos negali būti laikomos prieveiksmais. Taip atsitiko, matyt, todėl, kad: 1) autorė, originaliai tyrinėdama *gera, gražu* funkcijas ir semantiką, neįstengė atsisakyti tradicinių šių formų gramatinio statuso interpretavimo stereotipų; 2) neaptarė lietuvių kalbos giminės kategorijos esmės; 3) plačiais neanalizavo ir būdvardžių giminų sistemos sąsajos su daiktavardžių giminų sistema, nebandė atsakyti į klausimą, ar būdvardžio giminė yra leksinė-semantinė, ar anaforinė. Atsakyti į šiuos klausimus jai tikriausiai būtų padėjusios P. H. Matthews'o ir J. Kurylowicz'aus monografijos¹ ir studijos², kurių D. Tekorienės monografijos literatūros sąrašė, deja, nėra.

Negavus motyvuoto atsakymo į minėtus klausimus, sunku patikėti ir visais tais argumentais, kuriais autorė grįžta J. Kaslauskos, A. Girdenio ir V. Žulio koncepciją, pagal kurią *gera, gražu* tipo formos priiskiriamos prieveiksmais. Neįtikina tie argumentai todėl, kad, norint pagrįstiau atsakyti į šį klausimą, autoriui reikėjo kompleksiška iširti funkcinio, semantiniui ir darybinio aspektu ne tik *gera, gražu* tipo žodžius, bet ir prieveiksnius (ir ne tik nelyginamojo laipsnio, bet ir visų laipsnių formas), ir iš tų tyrimo rezultatų nustatyti *gera, gražu* tipo žodžių ir prieveiksnių griežtų skiriamuosius požymius, kurie nekeltų abejonių, kad *gera, gražu* tipo formos nelaikytinos prieveiksmais, o – būdvardžiais. Kad tų griežtų skiriamųjų požymių nėra, parodo ir pati autorė, patyrinėjusi paraleliškai vartojamus prieveiksnius su *-ai* ir formas su *-a, -u* tam tikruose modeliuose, pvz., *Čia gilu sniego* ir *Čia giliai sniego*, plg.: *Čia giliau sniego* ir kt. Autorė įrodinėja, kad aukštesniojo laipsnio forma *geriau (grašiau)* laikytina homonimine gramatine forma, kuri vienais atvejais yra prieveiksmais, o kitais atvejais priiskirtina *gera, gražu* paradigmai (p. 3). Mano supratimu, tai ta pati semantiškai neutralizuota forma, be reikšmės skirtumo vartojama visose galimose *gera (gražu)* ir *gerai (grašiai)* pozicijose ir jungianti prieveiksnius su *-ai* ir *gera, gražu* tipo formas į vieną gramatinę klasę. Argi kuo skiriasi reikšmė *ramiau* sakiniuose: *Čia jam ramiau gyventi* ir *Čia jis ramiau gyvena*?

Pati autorė p. 13-14, patyrinėjusi *gera, gražu* tipo formų ir prieveiksnių santykį, rašo: "nors priiskirdami *gera, gražu* tipo formas prieveiksmaim, iš esmės neprieštarautume gramatinei prieveiksimo prigimčiai, nes antrine funkcija prieveiks-

¹ Matthews P. H. Morphology. An Introduction to the Theory of Word-Structure. London, 1974. Kurylowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. Heidelberg, 1964.

² Курдюлович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962.

mis gali būti vartojamas predikatinėje pozicijoje, vis dėlto taip elgdami si padarytume lietuvių kalbos gramatinę sistemą sudėtingesnę, nes tuomet reiktų skirti dvi morfologinesrieveiksmio formas (su -ai ir su -a, -u), kurios skiriasi ir semantiškai, ir funkciškai". Iš tokios išvados kyla pagrįstas klausimas. Ar priskiriant gers, grašu tipo formas būdvardžio bevardei giminei lietuvių kalbos gramatinė sistema pasidaro paprastesnė? Ar paprastesja, pavyzdžiui, giminių sistema, jei daktavardžiai turi dvi gimines, o būdvardžiai tris?

Antra vertus, teikdama būdvardžių trijų giminių sistemą, pati autorė savo interpretacija ją sugriauna. Juk teigiant, kad būdvardžių vyriškoji ir moteriškoji giminė yra žymėtieji nariai, o bevarde giminė yra nežymėtasis būdvardžių giminių privatyvinės oposicijos narys (p. 65), reikėjo paminėti, kokiose situacijose nežymėtasis narys pakeičia tuose pačiuose kontekstuose žymėtusius narius, t.y. kada įvyksta giminių oposicijos neutralizacija. Matyt, tokių atvejų nėra ir negali būti, nes apie juos monografiroje nekalbama. Kitaip su neutralizacija išeina, kai laikomasi nuomonės, kad lietuvių kalbos vardažodžių ir įvardžių giminių oposicijos nariai yra tik du – vyriškoji ir moteriškoji giminė: vyriškoji giminė yra nežymėtasis narys, o moteriškoji – žymėtasis. Jų neutralizaciją lemia platesnis kontekstas ir situacija. Juk galima kreiptis į studentus *Mieli studentai, ar visi suprataro Lesky-no dėsnį?* net tada, kai auditorijoje sėdi vien merginos. Priešingai, komiškai skambėtų tas pats sakiny su moteriškosios giminės formomis, jei tarp merginų būtų nors vienas vaikinai.

Aptardama tipiškiausius žodžių kaitybės ir žodžių darybos atvejus, D. Tekorienė remiasi rusų kalbininkų suformuluotais, jų nuomone, griežtais, skyrimo principais, grindžiamais žodžių formos ir reikšmės požymiais. Kalbėdama apie gers, grašu tipo formų vietą lietuvių kalbos morfologinėje sistemoje, autorė stengiasi atsakyti į klausimą, ar tos formos yra kaitybinės būdvardžio formos, ar vediniai, kurie priklauso ne būdvardžiui, bet kuriai nors kitai kalbos daliai (p. 51-52). Remdamasi rusų kalbininkais, autorė rašo: "Kaitybinės žodžių formoms būdinga tai, kad: 1) jos skiriasi pirmiausia galūnėmis; 2) leksinė jų reikšmė lieka pastovi; 3) žodžio, kaip leksinės sistemos vieneto, tapatumas nesuardomas; 4) formų daryba reguliari" (p. 51-52). Visų pirma netaišku, kaip suprasti terminą *kaitybinės žodžių formos*: ar joms priskiriama tik giminės kategorija, ar čia turima galvoje ir linksnio bei skaičiaus kategorija? Antra, teigiant, kad *gėras – gerà – gėra* suvokiamas ne kaip atskizos leksemos, bet kaip tos pačios leksemos skirtingos formos, kad šių trijų galūnių skirtingumas nesuardo žodžio kaip leksemos (p.2), dar reikia įrodyti, kadrieveiksmiai gerai ją suardo. Tačiau ir pačios autorės pateikti faktai rodo, kad, remiantis šiuo principu,rieveiksmų su -ai taip pat galima priskirti būdvardžio bevardei giminei, plg.: *Ar bloga būti kalvui?* ir *Ar blogai būti kalviui?* Juk *gėras, gerà, gėra* ir *gersi* turi bendrą reikšmės komponentą. Vadinasi, leksinės reikšmės pastovumo ir žodžio, kaip leksinės sistemos vieneto, tapatumo principas nėra pakankamas pagrindas gers, grašu tipo formas laikyti būdvardžių bevardės giminės formomis, nes: 1) jos neturi linksnio kategorijos; 2) nekaitomos skaičiais; 3) neturi giminės reikšmės³, t.y. neturi giminės kategorijos. Atsiakant laikyti *gera, grašu* tipo žodžiusrieveiksmiais, pagal formaluosius požymius jie galėtų būti priskirti ne k a i t o m ū j ū būdvardžių poklasiui, kurio priešprieša būtų kaitomųjų būdvardžių poklasis.

Kalbėdama apie lingvistinių teorinių taisyklių vertinimą, kalbos faktų teorinę interpretaciją, monografijos autorė pripažįsta, kad "empirinio adekvatumo principas nėra toks svarbus, kaip, pavyzdžiui, gamtos moksluose, nes mokėdamas kalbą, ku-

³ Plg.: "forma su galūne -a, -u nežymėta, nes ji reiškia, kad jokios giminės reikšmės nėra" (p. 65).

rią jis tyrinėja, kalbininkas negali leisti, kad jo formuluojamas taisyklės prieštarautų empiriniams faktams" (p. 6). Ar visada D. Tekorienės formuluojamos taisyklės neprieštaruoja kalbos faktams? Štai p. 49 parašyta: Įvardis tai pakeičia *l i k* (retinta mano – A. R.) įvykio reikšmės žodžius ir frazes" Šis teiginys aiškiai prieštaruoja kalbos faktams. Lietuvių kalboje egzistuoja sintaksinės ir semantinės sąlygos, lemiančios ir daiktavardinį antecedentą turinčio absoliutinio demonstratyvo (arba įvardžio) tai vartojimą: 1) absoliutinis demonstratyvas yra vieningai galimas įvardis – binominatyvinio sakinio pirmosios-daiktavardžio grupės substitutas, vartojamas substancinei identifikacijai reikšti, pvz.: *Kiek toliau iškyla supuostytos smelčio kalvos. Tai kopos*; 2) absoliutinis demonstratyvas yra pirmasis komponentas binominatyvinio sakinio, kuriuo reikiama taksonominė identifikacija, arba objekto kategorizacija. Šiuo atveju tarp abiejų daiktavardžių yra subordinacijos santykis, plg.: *Panevėžys. Tai grašus miestas, įsikūręs abipus Nevėžio upės. Yra nemaža ir kitų atvejų; kai tai antecedentas yra daiktavardis*.

Šiuos pavyzdžius pateikiau ne tam, kad turėčiau tikslą supeikti autorę, o norėdamas išsiaiškinti labai plačiai jos suprantamą derinimo sąvoką.

D. Tekorienė p. 62 rašo: "Norint teisingai suvokti derinimo esmę, būtina įsidėmėti, kad formų derinimo pamatas yra semantinis, o jo raiška morfoliginė", o p. 64 užsimena ir apie gramatinį derinimą, kuris skiriasi nuo semantinio. Su tuo būtų galima sutikti, tačiau p. 65, kalbėdama apie sakinius su *gera, grašu* tipo formomis, autorė teigia: "Taigi sintaksinis *gera, grašu* būdvardžio formų ryšys su veiksniu, reikiama vardiniais žodžiais, yra derinimo ryšys"... Iš šio formulavimo lieka neabejotai, ar čia kalbama apie semantinį, ar gramatinį (sintaksinį) derinimą. Ne visai suprantama, apie kokį derinimo ryšį (semantinį ar gramatinį) galima kalbėti sakiniuose: *Tai grašu; Panevėžys. Tai miestas, įsikūręs prie Nevėžio upės; Tai kvailis; Tai kvailystės; Visa tai plepalai; Visa tai be galo įdomu; Mokytis niekad nevėlu; Mokytis – laimė* ir t.t. Negavęs aiškesnio atsakymo apie kalbamųjų komponentų derinimo pobūdį, manau, kad šiais atvejais komponentų ryšiai nusakyti patogesni terminai tebėra arba koordinacija, arba koreliacija.

Šios mano diskusinio pobūdžio pastabos nesumenkina originalaus darbo esmės. Jos tik rodo, kokia sudėtinga tebėra lietuvių kalbos giminių problema ir kad jai spręsti reikia atskiros monografijos, kurioje turėtų būti kritiškai įvertintos visos koncepcijos, būtų atsižvelgta į latvių kalbos ir žemaičių tarmės būdvardinių nekeitomų formų (prieveiksmių) gramatinio statuso kontekstą. Prie šios problemos sprendimo savo monografijoje prisidėjo ir D. Tekorienė. Tačiau jos svarbiausias nuopelnas yra talentingai ir profesionaliai atlikta *gera, grašu* tipo formų funkcionavimo ypatybių analizė, tų formų reikšmių pagrindinių semantinių kategorijų aprašymas ir jų sąsajos su funkcionavimo ypatybėmis nustatymas. Manau, kad D. Tekorienės monografija taps visų sintaksės ir semantikos tyrinėtojų parankine knyga. Tai didžiausias kiekvieno autoriaus darbo įvertinimas.

A l b e r t a s R O S I N A S

⁴ Žr. R o s i n a s A. Baltų kalbų įvardžiai. V., 1968. P. 75-76.